

Ю. І. ГУЗЕНКО

ВИСВІТЛЕННЯ ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКОГО МИСТЕЦТВА КОЗАЦТВА У ПЕРШОМУ ТОМІ «ІСТОРІЇ ЗАПОРОЗЬКИХ КОЗАКІВ» Д.І. ЯВОРНИЦЬКОГО (1892)

У статті проаналізовано висвітлення військово-морського мистецтва запорозького козацтва Д. І. Яворницьким в першому томі його фундаментальної праці «Історія запорозьких козаків». Автор звертає увагу на ті моменти роботи, що потребують подальшого уточнення з урахуванням новітньої інформації про європейське військово-морське мистецтво XVI - XVII ст.

Ключові слова: військово-морське мистецтво, козацтво, Д. І. Яворницький, «Історія запорозьких козаків».

Актуальність зазначеної теми полягає в тому, що праця Д.І. Яворницького «Історія запорозьких козаків» продовжує активно використовуватися в сучасній українській історичній науці, зокрема, при висвітленні проблеми військово-морського мистецтва запорозьких козаків. У той же час практично не має розвідок, що містили би аналіз наукової спадщини видатного історика стосовно зазначеної проблеми. Схиляючись перед великою заслугою дослідника козацтва, хотілось би звернути увагу на деякі моменти, які, на наш погляд, заслуговують уточнення та подальшого дослідження.

Ім'я видатного українського історика, етнографа, археолога та громадського діяча Дмитра Івановича Яворницького (1855-1940) посідає чинне місце в культурному надбанні українського народу. Саме він першим комплексно дослідив історію козацтва. За своє життя історик вдалося зібрати величезний фактаж із зазначеної тематики. Д.І. Яворницького вважають засновником нового підходу у методиці залучення та використання історичних джерел. Вперше в дослідженнях з історії козацтва ним широко використовувалися та аналізувалися джерела різних типів: письмові, фольклорні, різноманітні зразки усної народної творчості, пам'ятки матеріальної культури й побуту тощо.

Однак, оцінка творчості Д. І. Яворницького ще за його життя, а також після його кончини була неоднозначною і нерідко суперечливою. Так, наприклад, у 80-ті рр. XIX ст. представники української історіографії, професіональні історики піддавали критиці його історичні твори, звинувачували дослідника у суб'єктивізмі, надмірній ідеалізації козацтва, зловживанні ліричними описами та некритичному ставленні до джерел.

Відомо, що за своїми поглядами Д.І. Яворницький належав в української історіографії до напряму романтичного народництва, якому була притаманна героїзація минулого. У центрі уваги народницької історіографії – народ, його історія та культура. Романтична складова творчості Дмитра Івановича виявилася в ідеалізації ним козацької держави, запорожців та їх військового мистецтва.

Описуючи військово-морське мистецтво запорожців у розділі «Сухопутні та морські походи запорозьких козаків», що включений до першого тому «Історії запорозьких козаків», Д. І. Яворницький, ідучи за Г. Бопланом, детально подає процес побудови човнів козацького флоту, порядок виходу його у Чорне море та основні засоби ведення бойових дій проти турецьких кораблів.

Надає Дмитро Іванович і детальний опис зовнішнього вигляду козацького бойового човна – чайки. При реконструкції історик використовував роботи Г. Боплана «Опис України» та К. Крюйса «Разыскание о Доне», доповнюючи інформацію зазначених авторів своїми міркуваннями про використання козаками фальконетів та вітрил на чайках та особливості їх застосування. Так, наприклад, він зазначає: «...посередині чайки ставилася одна щогла, а до щогли, за необхідності, кріпилося вітрило; таким чином, чайка могла йти одночасно і на веслах, і під вітрилами; втім, козаки при сильному попутному вітрі **завжди** (виділено нами – авт.) воліли йти тільки на одних веслах і уникали вітрил, що могли видати їх ворогу» [1, с.455]. На наш погляд, козаки могли використовувати вітрило **лише** при попутному вітрі. Сучасні репліки

козацьких чайок виявили не дуже добру керованість чайки під час ходу за допомогою вітрила. Пояснюється це тим, що чайки, будучи плоскодонними, не мали глибокої осадки і кіля. Останній утримує судно під вітром, який дме спереду та збоку (бейдевинд), і не дає зносити його з курсу. Тому більшість маневрів на чайках козаки робили за допомогою весел, а не вітрила, особливо в бою. Під час просування уздовж ворожих берегів вітрила теж не використовували – вони демаскували судна. А ось під час переходу, при попутному вітрі, вітрило ставало у нагоді. Якщо би козаки пересувалися виключно на веслах, їх чайки не мали би щогли та вітрил. Г. Боплан зазначає: «На човнах також ставлять щоглу, на яку напинають доволі незграбне вітрило, котре розпускають лише в гарну погоду, а при сильному вітрі воліють веслувати» [2, с.69]. Додамо лише, що поняття «сильний вітер» відносно, а взагалі будь-яке вітрильне судно під час шторму вітрила не використовувало.

Залишив Дмитро Іванович і опис решток двох козацьких суден, виявлених наприкінці ХІХ ст. в Базавлуцьких плавнях (колишня Базавлуцька Січ) у протоці Дніпра Сисній. Він пише: «З двох знайдених тут човнів більший мав десять сажнів довжини й одну в глибину; він був зроблений без кіля, на вигляд плоскодонний, з крутими вигнутими боками; днище і нижня частина бортів його (по ватерлінії) складалися з дубових дощок, а верхня частина бортів і палуба – з ялинових, кокори, тобто ребра (шпангоути) – всі з дуба; уся зовнішня обшивка човна була прикріплена до кокор дерев'яними ясоновими, в два пальці завтовшки, і залізними, грубої ковальської роботи, з великими шлямпами, цвяхами у такому порядку, що через два дерев'яні цвяхи йшов один залізний; по боках човна зроблені були кочети для весел; через усю довжину човна, від носа до корми, проходив дубовий брус товщиною у п'ять вершків, що складався із двох шматків, скріплених по самій середині човна; до бортів човна, нагорі, прикріплені були залізні, що збереглися досі, бовти з гачками, вочевидь, для кріплення до них мотуззя від снастей, з чого можна заключити, що човен, окрім весел, ходив під вітрилами і мав невелику оснастку. Менший з човнів мав три сажні довжини, два аршини глибини і до двох з половиною аршин по середині ширини; з виду він схожий на баркас, але влаштуванням нічим не відрізняється від човна великого» [1, с.463].

Характеристики описаних Д.І. Яворницьким решток козацького судна збігаються з описом козацьких “чайок” адмірала К. Крюйса, і вони, ймовірно, являли собою рештки козацької бойової “чайки”, можливо, ХVІІІ ст.

Далі дослідник зазначає, що, окрім чайок, козаки використовували ще і великі військові кораблі, правда, дуже рідко. Для підтвердження цього факту він посилається на зображення такого корабля з козаками на військовому прапорі, що був подарований козакам російською імператрицею Катериною ІІ [1, с.463]. На нашу думку, постійне використання козацтвом подібних кораблів було малоімовірним, до того ж й сам Дмитро Іванович раніше, на сторінці 460 своєї праці вказував основну причину цьому: «...корабель з усім екіпажем, як негодний для козаків, з причини **невміння їх володіти морськими суднами** (виділено нами – авт.), пускали на дно...» [1, с.460]. І цьому було декілька причин. Для успішного керування таким кораблем слід було мати добре навчену постійну команду, це по-перше. По-друге, на наш погляд, дуже складним та небезпечним був маршрут виходу до Чорного моря та повернення на Січ. По-третє, була відсутня берегова інфраструктура для обслуговування таких суден. Наприклад, для підготовки та консервації дерев'яних корпусів кораблів на зиму, що було дуже непростою і клопіткою справою. По-четверте, утримання такого судна коштувало дуже дорого. Крім того, слід згадати щільність посадки гребців на галерах, жорстку синхронність їх роботи, важкі і довгі весла турецьких кораблів. Тому просто пересісти з банок чайок на галерні і одразу ж швидко веслувати було практично неможливим. Та й фактів використання козаками великих суден дуже мало. Один з них – це відомий випадок перегону захоплених біля устя Дністра турецьких галер під Очаків і спалення їх там в «насмішку» на очах гарнізону (1615 р.). Але навіть і в цьому епізоді джерела не дають нам повної картини всього того, що ж там відбулося насправді.

Описує Д.І. Яворницький і процес виходу запорожців до Чорного моря. Для походів обирався осінній час, темні ночі, коли була можливість непомітно пересуватися водною поверхнею. Чайки виходили з Січі і спускалися Дніпром на південь, доходючи до острова Тавані і турецького міста Кизикермен на правому березі Дніпра. Дмитро Іванович згадує, що турки, з метою запобігання виходу козацької флотилії у Чорне море, від фортеці Кизикермен до острова

Тавані та від містечка Ослана і до острова Тавані, поперек річки Конки, що в цьому місті впадала до Дніпра, натягували залізні ланцюги [1, с.456]. Посеред річки влаштували ворота, що були пристріляні з фортеці. Далі дослідник описує спосіб, яким козаки долали цю перешкоду: «...користуючись темнотою ночі, вони (козаки – авт.) валили у лісі декілька високих дерев, кріпили до них залізні ланцюги і потім у **стоячки** (виділено нами – авт.) пускали їх до воріт, що запирали прохід Дніпром біля острова Тавані. Пущені таким чином дерева, ударяючись у проведені поперек Дніпра і Конки залізні ланцюги, давали знати туркам про пересування козаків; турки підіймали тривогу, стріляли з гармат, але попадали не в човни, а у дерева, що пливли, приймаючи їх **за високі щогли** (виділено нами – авт.). А між тим, запорожці спокійно стояли в очереті біля берегів Дніпра, вище проведених ланцюгів, і чекали, коли турки витратять свої бойові запаси; як тільки стрілянина припинялася, тоді козаки кидалися до ланцюгів, **розривали їх сильним натиском** (виділено нами – авт.) і потім, користуючись темрявою ночі, спокійно пробиралися далі. Так само (?), дочекавшись «благополучної для себе погоди» і ніким не помічені, запорожці проходили вздовж Очакова і Кінбурна...» [1, с.457]. На наш погляд, стовбури дерев з прикріпленими до них залізними ланцюгами навряд чи стирчали з води настільки, щоб їх можна було прийняти за щогли чайок. Щоб стовбур плив стоячи, його слід навантажити так, що з води буде стирчати тільки невелика частина. Це буде так званий «топляк» – гроза дерев'яних річкових суден.

Не зовсім зрозумілим є також і «сильний натиск», яким запорожці могли розірвати достатньо надійний ланцюг, спеціально виготовлений з метою запобігання проходу ворожих суден. Згадаймо, для прикладу, захист бухти Золотий Ріг під час облоги турками Константинополя за часів існування Візантійської імперії. Через вхід до затоки було протягнуто великий ланцюг. Відомо, що один його кінець кріпився до башти Євгенія на північно-східному краї півострова, а другий – на одній із башт кварталу Пера на північному березі Золотого Рогу. На воді ланцюг підтримували дерев'яні плоти. У квітні 1453 р. під час облоги Константинополя турецький флот так і не зміг подолати цю перешкоду, яка, щоправда, до того ж охоронялася і кораблями греків, венеціанців і генуезців, які були союзниками візантійців. Тільки перетягнувши свої кораблі суходолом (використавши для цього спеціальні вози і навіть дерев'яні рейки), турки змогли подолати цю перешкоду.

Зрозуміло, що біля Тавані все було не так фундаментально, можливо, розраховано на затримання саме козацьких човнів, але все ж таки навряд чи чайками одразу можна було протаранити цю перепону. Наприклад, у 1554 р. козаки навіть висадили десант у фортеці Очаків спеціально для знищення ланцюгової перепони. Тобто, під час походу до османських берегів подолати такий захист було навряд чи так просто. Більше того, будь-який спосіб долання ланцюгової перешкоди міг бути використаний один раз, або, максимум, двічі. Навряд чи турки дозволили б використовувати його постійно і вжили би відповідних заходів. Також, з цитати дослідника козацтва ми бачимо, що козаки «так само» проходили вздовж Очакова. Слідом за Д.І. Яворницьким, багато сучасних українських дослідників у своїх роботах з історії козацтва стверджують, що цей спосіб проходження козаками ланцюгів був постійним і основним.

Безумовно, головними об'єктами для нападу запорожців були міста на узбережжі Османської імперії. Але під час плавання через Чорне море козаки нерідко зустрічали ворожі галери і вступали з ними до бою. Д.І. Яворницький, використовуючи як джерело роботу Г. Боплана, надає наступний опис тактичних дій запорожців проти турецьких військових кораблів. «Вільно плаваючи морем, вони (козаки) довго залишалися непомітними для ворогів, тому що їх чайки виступали над поверхнею води не більш, як на дві з половиною фути, зовсім скривалися в морських хвилях, тоді як самі козаки вже на великій відстані бачили високі та важкі турецькі галери. Роздивившись здалеку галери, козаки, знаючи свою нічтожну чисельність, що виключала будь-який напад на ворога, уникаючи відкритого бою, вичікували або туманної погоди, або настання темряви, лавіруючи морем цілий день та не випускаючи з виду ворожого корабля. Якщо козаки вирішували зробити напад на турецькі галери, то вони негайно складавали щогли і намагалися розташувати свої човни так, щоб сонце до вечору було в них за спиною. Чим скоріше клонився день до вечора, тим ближче підходили козаки до турецького корабля: за годину до заходу сонця вони наближалися до нього на одну милю, а вночі підходили ще ближче; нарешті, дочекавшись полуночі, вони раптом устромлялись на ворожий корабель. У цей час

половина відважних пловців працювала веслами, інші, з ніг до голови озброєні, кидалися на абордаж «важкого трирядовесельного» турецького корабля, в одну мить входили в його середину, хватали гроші, золото, срібло, коштовні тканини, легкі товари, інше добро палили, кидали за борт, простих людей вбивали, знатних брали у полон, корабель з усім екіпажем, як негодний для козаків, з причини невміння їх володіти морськими суднами, пускали на дно, а самі негайно поверталися до своїх човнів і тікали геть» [1, с.460]. Точно такий же спосіб, мабуть, користуючись описом Г. Боплана та Д.І. Яворницького, подають багато сучасних авторів. Скоріше за все, такий спосіб іноді дійсно використовувався запорожцями. Але він мав сенс, коли козаки кількісно не переважали ворогів, і напад робили на військові кораблі. Якщо ж кількісна перевага була на боці запорожців, навряд чи варто було би витратити сили (які були дуже необхідні при абордажі) та переслідувати протягом дня ворожі кораблі. Якщо це були галери торговельного флоту, більш доречним було би відразу ж взяти їх на абордаж.

У Г. Боплана в описі нападу козаків на турецькі галери є ще таке: «На кораблях дуже здивовані, що на них напали 80-100 човнів, з яких лізуть козаки, захоплюють корабель, беруть цінності і невеликий крам» [2, с.71]. Важко уявити, як можна було переховуватися у відкритому морі такій кількості навіть невеликих човнів (хоча довжина чайки сягала 20 м). Більше того, виходячи з того, що кожна чайка містила в собі до 70 козаків, загальна кількість нападників сягала від 5600 до 7000 осіб. Яким же повинен був бути турецький флот, щоби козаки, маючи таку кількість озброєних вояків, не наважувалися відразу ж піти на абордаж? Мабуть саме через такі недоречності, Дмитро Іванович і писав про Г. Боплана: «...словоохотливий, але не завжди точний та правдивий Боплан...» [3, с.61].

Надає Д.І. Яворницький і ще один спосіб атаки запорожцями турецьких галер (цікаво, що його не має у першому виданні 1892 р. – він з'являється лише у другому (1900 р.)). Називається він «веремія» або «крутити веремію». Дослідник так його описує: «Щоби втомити та позбавити ворога сил, козаки при зустрічі з турецькими каторгами (галерами) у берегів моря, намагалися «крутити веремію»: підійшовши на якомога близьку відстань до турецького корабля, вони (козаки – авт.) миттєво давали залп з мушкетів і **МИТТЄВО** (виділено нами – авт.) упливали у відкрите море; через деякий час знову підпливали до судна, але вже з іншого боку, знову давали залп і знову упливали у море; потім третій раз, але вже з третього боку; і так, **збивши з пантелику** (виділено нами – авт.) ворога, робили потім на нього з усіх боків напад і винищували усіх без залишків» [4, с.393].

В описі цього прийому, викликає заперечення слово «миттєво» – вочевидь зробити це на веслах було неможливо. Практично не можуть зробити це навіть сучасні військові кораблі. Крім того, як загальновідомо, праця веслувальників на чайках була дуже виснажливою та важкою. І тому запорожці навряд чи дозволили собі безглуздо плавати туди-сюди, витрачаючи при цьому сили, а головне – людей, проходячи декілька разів зону враження турецьких гармат. Незрозумілою є і мета подібних дій. Якщо напад відбувався на військову галеру, подібне не мало сенсу, – ввести в оману турецьких військових було вкрай важко. Вони завжди були готові до всіляких несподіванок, особливо у Чорному морі, де османи, завдяки козакам, не відчували себе в безпеці. А якщо об'єктом нападу було торговельне судно, то логічніше було б швидко взяти його на абордаж. На наш погляд, тактика «веремії» могла з'явитися у дослідника козацтва за аналогією дій на полі бою мушкетерських підрозділів, що називалися «караколе». Його суть полягала у наступному. Загін мушкетерів шикувався у стрій, що мав глибину десять шеренг. Перша шеренга стріляла і відходила флангами за спину останньої. На її місце виходили мушкетери другого ряду і робили свій постріл. І так далі. Колишня перша шеренга за час руху равликом встигала перезарядити свої мушкети і знову стріляла. Імовірно, вищезгаданий спосіб «крутити веремію» – це намагання історика відтворити щось на зразок морського «караколе».

Вважаємо, що козацтво під час своїх нападів на турецькі кораблі використовували іншу тактику, яку умовно можна назвати «осиний рій». Суть цієї тактики полягала у тому, що декілька малих суден (чайок) одночасно атакували великий ворожий корабель (галеру). При цьому вони намагалися якомога скоріше проскочити зону враження з гармат і розпочати абордаж. Краще було підійти до корми ворожого корабля, щоб не потрапити під вогонь потужних носових гармат, або з боків, у місцях, де висадці не заважали б весла. Підійшовши до галери, частина козаків, прив'язавши весла (не встаючи зі своїх місць, щоб не розгойдувати своє і без того нестійке судно

і не погіршувати собі прицілювання), відкривала щільний вогонь по турецькій абордажній команді та гармашам, намагаючись змусити турок звільнити палубу і позбавити їх можливості вести вогонь у відповідь. Високу щільність вогню забезпечувала наявність у кожного козака декількох мушкетів – це дозволяло не витрачати час на перезаряджання. Крім того, вели по турках вогонь картечню із фальконетів, якщо такі були на чайці. Інші козаки тим часом дерлися на ворожий корабель і вступали у рукопашну. При абордажі головними факторами були швидкість та маневр.

Не завжди подібні дії закінчувався успіхом для запорожців. Іноді їм приходилося відступати до своїх чайок і «...усіма своїми наявними силами давати відсіч туркам, причому половина їх, сидячи в човні, не рушаючи з місць, безперервно палила в турок з рушниць, а інша безперервно заряджала рушницю і подавала їх стрілкам. У такому випадку вони рідко бували до кінця переможені, хоча в подібних сутичках втрачали до двох третин своїх товаришів, але інші сміливці поверталися на батьківщину» [1, с.462].

Таким чином, слід зазначити, що Дмитро Іванович Яворницький, будучи представником течії романтичного народництва, при описі військово-морського мистецтва запорозьких козаків не завжди критично ставився до джерел, допускаючи при цьому певні перебільшення та неточності. Тому зазначена проблема потребує подальшого дослідження та уточнення з урахуванням останніх напрацювань у галузі європейського військово-морського мистецтва XVI - XVII ст.

Список використаних джерел та літератури:

1. Эварницкий Д.И. История запорожских казаков. / Д.И. Эварницкий. – Т. I. – С.-Петербург: Типография И. Н. Скороходова, 1892. – 542 с.
2. Боплан Г.Л. Опис України. Проспер Меріме. Українські козаки. Богдан Хмельницький. – Львів: Каменяр, 1990. – 301 с.
3. Эварницкий Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. – Часть II. – С.-Петербург: Издание Л.Ф. Пантелеева, 1888. – 259 с.
4. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: у трьох томах. / Д.І. Яворницький. – Т. I. – К., 1990. – 580 с.

Y.I. GUZENKO

DESCRIPTION OF NAVAL ART КАЗАЧЕСТВА В ПЕРВОМ ТОМЕ «HISTORY OF THE ZAPOROZHIAN COSSACKS» D.I. YAVORNYTSKY (1892)

The author analyzes the naval warfare of Zaporizhzhya Cossacks what D. Yavornytsky describes in the first volume of his fundamental work "History of Cossacks." Author draws attention to certain areas of research points that require further study and clarification with the latest information about European naval art XVI - XVII centuries.

Keywords: naval art, Cossacks, D.I. Yavornitsky, «History of the Zaporozhye Cossacks».

Ю.И. ГУЗЕНКО

ОПИСАНИЕ ВОЕННО-МОРСКОГО ИСКУССТВА КАЗАЧЕСТВА В ПЕРВОМ ТОМЕ «ИСТОРИИ ЗАПОРОЖСКИХ КАЗАКОВ» Д.И. ЯВОРНИЦКОГО (1892)

В статье проанализировано описание военно-морского искусства запорожского казачества Д. И. Яворницким в первом томе его фундаментального труда «История запорожских казаков». Автор обращает внимание на определенные моменты, требующие дальнейшего уточнения с учетом новой информации о европейском военно-морском искусстве XVI - XVII вв.

Ключевые слова: военно-морское искусство, казачество, Д. И. Яворницкий, «История запорожских казаков».